

PEMIKIRAN HAMKA TENTANG CARA HIDUP MATRILINEAL MASYARAKAT MINANGKABAU

ALEXANDER STARK*
Universiti Malaysia Kelantan
alexander.s@umk.edu.my

KHUZAITON BINTI ZAKARIA
Universiti Malaysia Kelantan
khuzaiton@umk.edu.my

YOHAN KURNIAWAN
Universiti Malaysia Kelantan
yohan@umk.edu.my

*Pengarang Perantara

ABSTRAK

Profesor Hamka (Haji Abdul Malik Karim Amrullah) ialah seorang ulama Islam yang terkenal. Beliau telah menerbitkan banyak buku tentang teologi Islam, dan beliau juga menulis novel. Hamka dilahirkan di Sumatera Barat, dan beliau juga mempunyai pandangan tentang keadaan hidup matrilineal di kawasan itu. Persepsi beliau agak penting kerana ia menggabungkan kedua-dua perspektif Islam dan pandangan emik tempatan tentang cara hidup matrilineal. Penyelidikan ini ingin menawarkan sudut pandangan lain yang melangkaui perspektif yang diterbitkan oleh ahli antropologi. Para penyelidik menggunakan pendekatan fenomenologi yang merangkumi konsep dunia kehidupan (*life-world*) daripada Alfred Schutz dan Thomas Luckmann. Dengan kaedah kajian ini, pengkaji mendapat gambaran bagaimana Hamka menghuraikan dan menggambarkan cara hidup matrilineal di Sumatera Barat dan mengapa beliau melakukannya dengan cara itu. Para penyelidik telah membezakan antara penerbitan Hamka yang berbentuk fiksyen dengan yang bukan fiksyen. Dunia kehidupan dikesan memainkan peranan penting apabila Hamka menulis buku-bukunya. Apabila beliau berpindah dari Sumatera Barat, beliau dapat merenung keadaan masyarakat Minangkabau. Walau bagaimanapun, bukan sahaja perubahan elemen spatial adalah penting dalam pemikiran Hamka, tetapi juga komponen temporal. Hamka menjadi seorang yang berpengaruh baik iaitu sebagai seorang penulis dan juga sebagai seorang ulama Islam. Gagasan pembaharuan Islam dapat dilihat dalam penilaiannya terhadap elemen matrilineal masyarakat Minangkabau.

Kata Kunci: Dunia kehidupan (*life-world*); Fenomenologi; Hamka; Minangkabau; Sumatera Barat

HAMKA'S THOUGHTS ABOUT THE MATRILINEAL WAY OF LIFE OF THE MINANGKABAU SOCIETY

ABSTRACT

Professor Hamka (Haji Abdul Malik Karim Amrullah) is a well-known Islamic scholar. He published numerous books about Islamic theology, and he even wrote novels. Hamka was born in West Sumatra, and he also had his view about the matrilineal living conditions in that area. His perception is quite crucial as it incorporates both an Islamic perspective and an emic view of a local person about the matrilineal way of life. This research wants to offer another viewpoint that goes beyond the perspectives that were published by anthropologists. The researchers used a phenomenological approach which includes the concept of the life-world of Alfred Schutz and Thomas Luckmann. With this research method, the researchers got a picture of how Hamka described and illustrated the matrilineal way of life in West Sumatra and why he did it in that way. The researchers distinguished between Hamka's fictional and non-fictional publications. It was detected that the life-world played an important role when Hamka wrote his books. When he moved away from West Sumatra, he could reflect on the situation of the Minangkabau society. However, not only a change of the spatial sphere was essential in the thinking of Hamka, but there was also a temporal component. Hamka became influential both as a writer and as an Islamic scholar. The ideas of Islamic reform can be seen in his evaluation of the matrilineal element of the Minangkabau society.

Keywords: Life-world; Phenomenology; Hamka; Minangkabau; West Sumatra

PENGENALAN

Ulama Islam Hamka (Haji Abdul Malik Karim Amrullah) terkenal di dunia berbahasa Melayu Asia Tenggara. Beliau terkenal dalam banyak bidang seperti dalam penulisan buku. Teeuw mencirikan beliau sebagai berikut: "Particular mention should be made of Hamka, one of Indonesia's prolific writers on Islamic religious subjects, who also produced some literary art." [Sebutkan secara khusus Hamka, salah seorang penulis prolifik Indonesia tentang subjek agama Islam, yang juga menghasilkan beberapa seni sastra] (Teeuw, 1967: 69).

Para sarjana di seluruh dunia tertarik dengan fakta bahawa Hamka mempunyai pengetahuan yang luas tentang subjek yang berbeza seperti teologi Islam, falsafah dan kesusasteraan. Hamka yang lahir di Sumatera Barat turut menyatakan pendapatnya tentang organisasi sosial matrilineal masyarakat Minangkabau. Beliau sendiri sebagai seorang Minangkabau dan sebagai seorang ulama yang disegani, pandangannya mengenai keadaan hidup di Sumatera Barat adalah sangat penting. Selain itu, beliau juga menggariskan huraian yang menarik tentang cara hidup masyarakat kampung Minangkabau. Ilustrasi beliau adalah 'meriah' dan melangkaui penerangan etnografi 'kering' ahli antropologi. Pada masa ini, adalah sangat penting bukan sahaja untuk bercakap tentang 'yang lain' tetapi juga untuk membiarkan 'yang lain' datang dalam bentuk perkataan. Dengan kata lain, orang Minangkabau seharusnya menyatakan dan menggambarkan cara hidup mereka dari sudut pandangan mereka. Terdapat beberapa orang Minangkabau seperti Taufik Abdullah (1966) atau Umar Junus (1995) yang menulis artikel yang luar biasa. Walau bagaimanapun, penerbitan tersebut ditulis untuk komuniti saintifik. Hasil kerja Hamka berbeza selama ini. Beliau telah menulis novel dan

mencapai jumlah pembaca yang ramai. Namun begitu, beberapa novel beliau agak kontroversi.¹

Pengkaji berhasrat untuk melihat sebab-sebab Hamka melihat cara hidup matrilineal orang Minangkabau secara khusus dalam makalah ini. Oleh itu, pendekatan fenomenologi telah dipilih yang merangkumi konsep dunia kehidupan (*life-world*) Alfred Schutz dan Thomas Luckmann. Dunia kehidupan (*life-world*) mempertimbangkan bagaimana cara sudut pandangan tentang perkara tertentu boleh berubah dan bagaimana cara ia menyesuaikan diri.

SEJARAH HIDUP HAMKA

Hamka dilahirkan pada 17 Februari 1908 di Sungai Batang di Tasik Maninjau (Rosnani Hashim, 2010). Beliau dibesarkan di sebuah kampung kecil dan belajar tentang cara hidup matrilineal. Bapanya ialah Dr. Abdul Karim Amrullah yang merupakan seorang ulama dan reformis Islam yang terkenal. Pada usia enam tahun, Hamka terpaksa berpindah ke pekan Padang Panjang. Di sana, beliau belajar pelbagai mata pelajaran Islam di sekolah Thawalib bapanya. Pada tahun 1924, beliau mengembara ke Jawa dan tiga tahun kemudian beliau menunaikan ibadah haji (Khairudin Aljunied, 2018). Selepas kepulangannya, beliau lebih terlibat dalam politik, dan beliau menyokong gerakan pembaharuan Islam *Muhammadiyah*. Pada tahun 1929, beliau berkahwin dengan Siti Raham (Rusydi Hamka, 2010: 3) Selain aktif dalam gerakan *Muhammadiyah*, beliau juga seorang pensyarah. Beliau mengajar di universiti yang berbeza seperti Universiti Islam di Jakarta atau Universiti Islam di Sumatera Utara. Semasa pendudukan Jepun, beliau bekerjasama dengan kerajaan dan menasihati mereka dalam hal ehwal umat Islam (Khairudin Aljunied, 2018: 12). Pada tahun 1951-1961, beliau ialah seorang pegawai tinggi dalam pemerintahan Presiden Sukarno. Pada masa ini, beliau juga merupakan wakil parti *Masyumi* (Khairudin Aljunied, 2018: 14). Pada tahun 1958, berlaku pemberontakan di Sumatera Barat dan dua tahun kemudian parti *Masyumi* dibubarkan (Rusydi Hamka, 2010: 7). Pada tahun 1964, beliau telah dipenjarakan dan pada tahun 1966, beliau dibebaskan di bawah pemerintahan baharu Presiden Suharto. Pada tahun 1974, beliau menjadi ketua Majelis Ulama Indonesia (MUI). Bagaimanapun, beliau meletakkan jawatan itu pada tahun 1981. Pada tahun yang sama, beliau meninggal dunia. Berikut adalah rumah kajian Hamka yang terletak berhampiran Tasik Maninjau.

RAJAH 1. Rumah Kajian Hamka berhampiran Tasik Maninjau (Foto: Alexander Stark)

Hamka ialah seorang penulis yang berpengaruh dalam Alam Melayu. Beliau telah membuat sumbangan yang menarik dan terperinci dalam sejarah wilayah itu. Penerangan ini bukan sahaja meliputi Sumatera Barat tetapi juga kawasan luar seperti Melaka (Hamka, 1996). Dengan berbuat demikian, beliau menunjukkan bahawa alam Melayu mempunyai sejarah yang luar biasa dengan ciri-ciri yang unik. Beliau melihat banyak unsur-unsur budaya yang boleh diterokai di Indonesia dan Malaysia. Ini bermakna akar umbi kedua-dua negara merupakan salah satu kepentingan atau kecenderungan utama beliau.

Hasil daripada usaha gigih beliau dalam pelbagai bidang ilmu, Hamka telah dianugerahkan dua Doktor Kehormat iaitu daripada Universiti al-Azhar (1958) dan Universiti Kebangsaan Malaysia (1974).

SOROTAN KAJIAN

Tinjauan literatur mesti dibezakan antara sastera primer dan sastera sekunder. Kategori pertama (sastera primer) terdiri daripada buku dan cerpen Hamka sendiri, dan kategori kedua (kesusasteraan sekunder) mengandungi artikel dan buku yang ditulis tentang beliau. Topik ini terdiri daripada artikel saintifik yang menganalisis dan membincangkan hubungan antara organisasi sosial matrilineal Minangkabau dan pendapat Hamka mengenainya.

Hamka menulis kedua-dua penerbitan bukan fiksyen dan fiksyen. Beberapa penerbitan beliau bertemakan cara hidup matrilineal di Sumatera Barat. Oleh itu, pengkaji perlu mengetahui bagaimana Hamka menilai gaya hidup masyarakat tersebut.

Tumpuan risalah bukan fiksyen Hamka bertajuk *Islam dan Adat Minangkabau*, berfokus kepada hubungan antara Islam dan adat. Bagi Hamka penerbitan ini adalah cara untuk melihat adat secara terperinci. Menariknya, beliau sering memetik pendapat penduduk tempatan dan pandangan mereka tentang keadaan hidup di Sumatera Barat. Buku-buku bukan fiksyen lain daripada Hamka menyebut secara kecil cara hidup matrilineal orang Minangkabau. Biasanya terdapat satu topik utama yang Hamka fokuskan dalam-buku-buku ini. Contohnya, dalam buku *Lembaga Hidup*, beliau menulis tentang cara hidup bersama. Walau bagaimanapun, secara ringkas, beliau juga menulis tentang cara hidup tradisional.

Seterusnya dalam novel fiksyen dan cerpen Hamka, beliau berpeluang memilih keadaan hidup sebagai topik utama dan menggambarkannya secara emosi. Pembaca mengikuti kejadian seorang watak utama dan melihat bagaimana dia menderita akibat peraturan adat. Contohnya, dalam buku *Tenggelamnya Kapal Van Der Wijck*, pembaca mengikuti kisah tragis Zainuddin dan Hayati. Mereka tidak boleh berkahwin kerana Zainuddin dianggap bukan sebahagian daripada masyarakat tempatan. Pembaca bersimpati dengan watak utama dan mengikuti kisah mereka. Akhirnya, para pembaca menyedari bahawa keadaan hidup matrilineal adalah bermasalah.

Ramai saintis tertarik dengan karya Hamka. Salah satu sebabnya ialah pengetahuannya yang luas dan pelbagai topiknya. Beliau bukan sahaja boleh membincangkan falsafah atau kesusasteraan Barat, malah beliau juga boleh bertemakan topik agama atau keadaan hidup di Sumatera. Tambahan pula, beliau ialah salah seorang daripada segelintir intelektual Islam yang menerbitkan buku dan novel Islam. Beliau boleh dibandingkan dengan ulama terkenal Muhammad Iqbal.

Misalnya, novel terkenal *Tenggelamnya Kapal Van Der Wijck* memberi inspirasi untuk melihat masyarakat Minangkabau dari pelbagai sudut. Satu topik penting dalam novel ini ialah adat Minangkabau (Kamal Azmi Abd Rahman dan Sharifah Nur Aminah Syd Kassim 2016; Nur Elyana Madah dan Zairul Anuar Md. Dawam, 2017). Penulis lain suka melihat novel dari perspektif lain. Mereka juga berhasrat untuk melihat keadaan sosial. Sebagai contoh, Jasril

(2017) melihat kedudukan lelaki dalam novel Hamka dan bagaimana mereka menentang cara hidup itu.

Jeffrey Hadler menulis artikel penting (Hadler, 1998) dengan melihat latar belakang biografi Hamka dan bagaimana ini mempengaruhi pemilihan topik untuk Hamka. Sebagai contoh, beliau mengulas bahawa Hamka sering menulis tentang keadaan sukar wanita adalah disebabkan amalan perkahwinan bapanya (Hadler, 1998: 126). Setakat ini, karya Hadler adalah penting kerana beliau menonjolkan interaksi antara peristiwa biografi dan pelaksanaan topik tersebut dalam buku Hamka.

METODOLOGI KAJIAN

Hamka berasal dari Sumatera Barat. Ia adalah menarik bagaimana beliau mentafsir unsur-unsur khas masyarakat Minangkabau. Dalam sosiologi pengetahuan, ia dianggap bahawa pendirian sosial seseorang menentukan bagaimana dia 'melihat dunia'.

“Sociological interest in question of ‘reality’ and ‘knowledge’ is thus initially justified by the fact of their social reality. What is ‘real’ to a Tibetan monk may not be ‘real’ to an American businessman. The ‘knowledge’ of the criminal differs from the ‘knowledge’ of the criminologist. It follows that specific agglomeration of ‘reality’ and ‘knowledge’ pertain to specific contexts, and that these relationships will have to be included in an adequate sociological analysis of these contexts.” [Minat sosiologi dalam persoalan 'realiti' dan 'pengetahuan' pada mulanya dibenarkan oleh fakta realiti sosial mereka. Apa yang 'sebenar' bagi seorang sami Tibet mungkin tidak 'sebenar' bagi seorang ahli perniagaan Amerika. 'Pengetahuan' penjenayah berbeza dengan 'pengetahuan' ahli kriminologi. Ia berikutan bahawa aglomerasi khusus 'realiti' dan 'pengetahuan' berkaitan dengan konteks tertentu, dan bahawa hubungan ini perlu dimasukkan dalam analisis sosiologi yang mencukupi bagi konteks ini.] (Berger dan Luckmann, 1991: 15)].

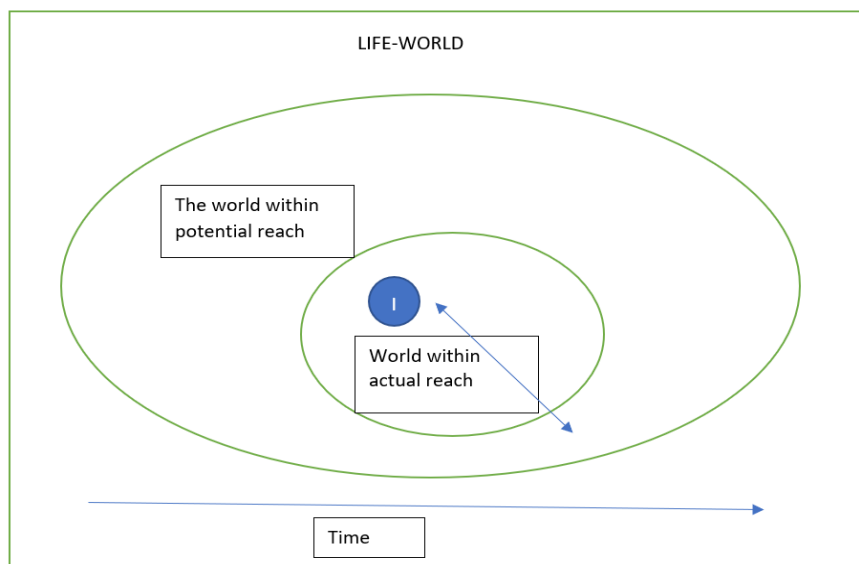
Banyak penerbitan tentang masyarakat Minangkabau ditulis oleh pengarang bukan Minangkabau, dan banyak penerbitan ini juga bagus. Walau bagaimanapun, ia juga menarik perhatian bagaimana pengarang tempatan melihat budaya mereka. Terdapat beberapa pengarang tempatan yang menerbitkan artikel dan buku yang sangat baik seperti Muhamad Radjab (1995) yang menulis tentang zaman kanak-kanaknya di sebuah kampung berhampiran Tasik Singkarak. Namun, tulisan Hamka berbeza. Beliau menilai cara hidup dan adat di Sumatera Barat dari sudut pandangan seorang sarjana Islam.

Dalam penyelidikan ini, pasukan penyelidik memutuskan untuk menggunakan pendekatan fenomenologi dunia kehidupan (*life-world*) yang ditulis oleh ahli fenomenologi Austria Alfred Schutz dan ahli sosiologi Amerika-Austria Thomas Luckmann. Kehidupan-dunia kehidupan seharian boleh ditakrifkan seperti berikut:

“The everyday life-world is the region of reality in which man can engage himself and which can change while he operates in it by means of his organism.” [Dunia kehidupan seharian ialah kawasan realiti di mana manusia boleh melibatkan dirinya dan yang boleh berubah semasa dia beroperasi di dalamnya melalui organismanya] (Schutz & Luckmann, 1974, 3).

Seseorang hidup dalam dunia kehidupannya dan berinteraksi dengan orang lain. Setakat ini boleh dikatakan bahawa dunia kehidupan (*life-world*) adalah intersubjektif. Oleh itu, pengalaman adalah elemen penting dalam cara kita melihat dunia. Melalui pengalaman, seseorang belajar cara bertindak dengan betul.

Terdapat unsur-unsur yang mempengaruhi persepsi yang perlu dipertimbangkan. Schutz dan Luckmann menyebut dimensi yang mempengaruhi dunia kehidupan (lihat Rajah 2).

RAJAH 2. Konsep Dunia Kehidupan

Rajah 2 menggambarkan dunia kehidupan (*life-world*) dengan cara yang dipermudahkan. Tiga bujur bermaksud dimensi spatial, yang paling kecil ialah orangnya. Dia dikelilingi oleh 'dunia dalam jangkauan sebenar' (*the world within actual reach*). Ini ialah persekitaran yang boleh dicapai dengan mudah dan boleh dilihat atau didengar. Bujur besar menunjukkan potensi dunia yang boleh dicapai (*the world within potential reach*). Walau bagaimanapun, perlu diingat bahawa orang itu boleh bergerak dan kemudian 'dunia' berubah. Apa yang boleh dicapai, tidak boleh dicapai lagi.

Anak panah di bahagian bawah Rajah 2 melambangkan masa (*time*). Ini adalah dimensi kedua yang mempunyai pengaruh pada dunia kehidupan kita. Ahli fenomenologi membezakan antara masa dunia 'sebenar' dan dimensi dalaman seseorang individu. Seseorang boleh merenung peristiwa pada masa lalu. Oleh itu, dimensi sosiobiobudaya adalah relevan. Masa lalu kita mungkin menentukan sama ada kita berminat dengan topik tertentu. Schutz dan Luckmann menekankan apa yang dipanggil 'detik penentu' yang membawa kepada perkembangan tertentu. Mereka menggambarannya seperti berikut:

“We read a book at a particular phase of our intellectual development, became acquainted with a person at a ‘decisive’ point in time, became ill at a certain time, became satisfied or disappointed ‘too early’ or ‘too late’ by another experience, etc.” [Kami membaca buku pada fasa tertentu perkembangan intelek kami, berkenalan dengan seseorang pada masa yang 'menentu', menjadi sakit pada masa tertentu, menjadi berpuas hati atau kecewa 'terlalu awal' atau 'terlalu' lewat oleh pengalaman lain, dsb.] (Schutz dan Luckmann, 1974: 58)

Hamka menulis buku seperti *Kenang-Kenangan Hidup* (Hamka, 2009) atau *Ayahku* (Hamka, 2010) yang berkait rapat dengan kehidupannya dan memberi gambaran yang baik kepada pembaca sama ada terdapat 'detik penentu' dalam hidupnya yang mungkin mempengaruhi tulisannya.

Penyelidikan ialah analisis literatur dan mengumpulkan kenyataan Hamka yang berbeza mengenai adat matrilineal Minangkabau. Selepas itu, kenyataan ini dikumpulkan dalam kategori yang berbeza. Karya Hamka boleh dibahagikan kepada dua kategori iaitu fiksyen dan bukan fiksyen. Kumpulan pertama mengandungi teks bukan fiksyen yang membicarakan keistimewaan matrilineal Minangkabau. Kumpulan kedua terdiri daripada novel dan cerpen. Beberapa kisah ini berkaitan dengan masyarakat Sumatera Barat.

Kaedah, Hipotesis dan Objektif Kajian

Langkah pertama dalam penelitian ini adalah mengumpulkan ulasan dan pendapat Hamka mengenai organisasi sosial matrilineal Minangkabau. Semasa langkah pertama ini, penyelidik perlu membezakan penerbitan Hamka berbentuk bukan fiksyen dan fiksyen.

Langkah kedua adalah menghurai perkara-perkara utama yang telah dikemukakan oleh Hamka. Dengan langkah ini keseluruhan pengucapan yang berbelit-belit menjadi lebih jelas.

Langkah terakhir adalah mengintegrasikan konsep dunia kehidupan (*life-world*). Langkah ini diperlukan untuk membuat analisis yang betul. Justeru, penyelidik menggunakan pendekatan seperti yang diterangkan oleh Alfred Schutz dan Thomas Luckmann dalam penulisan ini. Ia ialah konsep yang berguna kerana ia sangat terperinci.

Sebelum penyelidikan dimulakan penulis mempunyai andaian dan hipotesis. Hipotesis tersebut adalah seperti berikut:

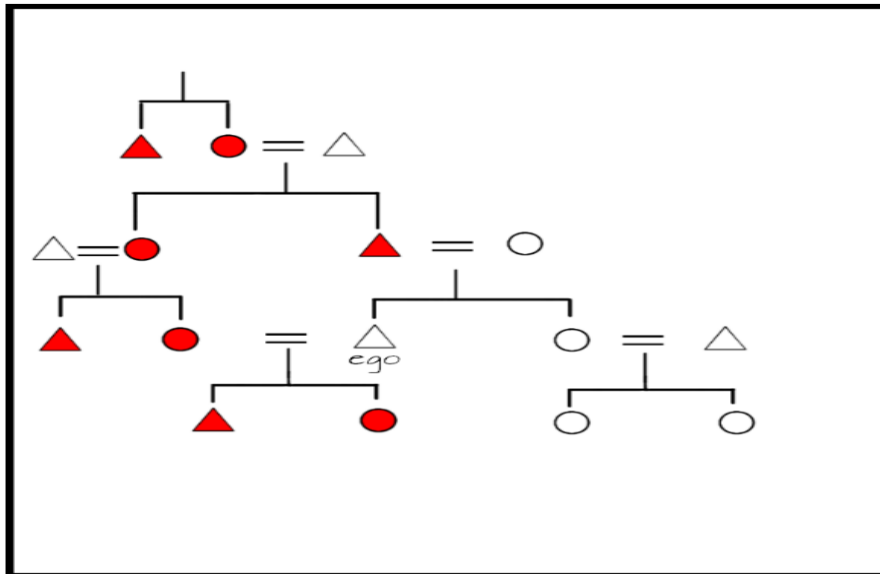
- a) Hamka sering menyuarakan pendapatnya tentang keadaan hidup matrilineal di Sumatera Barat dan pandangan ini dipengaruhi oleh dunia kehidupannya.
- b) Sudut pandangan Hamka mengenai cara hidup tradisional Minangkabau adalah penting kerana ia merangkumi pandangan seorang sarjana Islam dari Sumatera Barat. Selama ini pendapat beliau memperkayakan bidang pengajian Minangkabau yang sering didominasi oleh ahli antropologi.

Berdasarkan hipotesis yang dinyatakan, objektif berikut telah dirumuskan:

- a) Untuk lebih memahami pemikiran Hamka.
- b) Menggunakan pendekatan fenomenologi untuk mendapatkan perspektif 'baharu'.

CARA HIDUP DI SUMATERA BARAT

Sebelum penulis menganalisis pandangan Hamka tentang keadaan hidup matrilineal di Sumatera Barat adalah perlu untuk menerangkan secara ringkas bagaimana rupa organisasi sosial ini. Istilah 'matrilineal' sudah memberi implikasi bahawa sistem kekeluargaan mengikut bahagian wanita dalam keluarga, dengan kata mudah ia bermakna bahawa seorang anak ialah ahli waris keturunan ibu. Sebagai contoh, jika seorang ibu tergolong dalam garis keturunan matri *Payoboda* dan bapanya tergolong dalam waris keturunan matri *Caniago*, maka anak itu akan menjadi ahli waris keturunan matri *Payoboda*. Bagi pemahaman tradisional, bermakna bapa bukanlah orang lelaki paling penting yang bertanggungjawab terhadap didikan dan pendidikan anak tetapi abang kepada ibu (*mamak*). Salah satu sebabnya ialah masyarakat tradisional bersifat matrilokal (suami berpindah ke rumah isteri). Dalam Rajah 3, sistem matrilineal digambarkan dalam cara skema.

RAJAH 3. Sistem Matrilineal Masyarakat Minangkabau

Rajah 3 menggambarkan sistem keluarga matrilineal. Segi tiga ialah orang lelaki dan bulatan ialah orang perempuan. Tanda 'sama dengan' menunjukkan bahawa orang-orang itu sudah berkahwin. Warna merah menunjukkan ahli keturunan matri. Ego ialah seorang lelaki. Dapat dilihat daripada rajah ini bahawa dia berasal daripada keturunan matri yang berbeza daripada anak-anaknya. Oleh itu, dalam fahaman tradisi, beliau bertanggungjawab memainkan peranannya sebagai seorang mamak terhadap didikan anak-anak saudaranya (kamanakan). Walau bagaimanapun, dia sendiri juga merupakan anak saudara dan mendengar nasihat mamaknya.

Dalam kefahaman tradisional, ahli perempuan garis keturunan akan tinggal di rumah (atau tanah) ibu. Sebaliknya, ahli lelaki harus tinggal di luar jika mereka mencapai akil baligh. Sering, mereka tinggal di surau. Tanah itu milik keturunan matri. Ia dianggap harta bersama. Ia dipanggil *harato pusako*. Peraturan pewarisan mengikut cara matrilineal. Namun begitu, terdapat juga harta yang diperoleh sendiri (yang disebut *harato pancaharian*). Harta individu ini akan diwasiatkan dengan cara yang berbeza iaitu daripada bapa kepada anak lelaki. Tetapi perlu diperhatikan bahawa mulai sekarang harta yang diperoleh sendiri ini akan menjadi harta bersama:

“According to adat, self-earned, property is turned into “low ancestral property” as soon as it is inherited and becomes “high ancestral property” after some generations.” [Menurut adat, hasil sendiri, harta bertukar menjadi ‘harta nenek moyang yang rendah’ sebaik sahaja ia diwarisi dan menjadi ‘harta nenek moyang yang tinggi’ selepas beberapa generasi.] (Evers, 1975: 88).

Peraturan pusaka sering dikritik hebat oleh ulama Islam dan menjadi perbincangan dalam kalangan masyarakat Islam.

Masyarakat Minangkabau mendukung unsur keluar dari kampung (merantau). Konsep ini dijelaskan oleh beberapa kajian (Kahn, 1982; Aris Arif Mundayat, 2016). Para penyelidik mempunyai pandangan yang berbeza mengapa orang Minangkabau menyokong keluar dari kampung atau merantau. Satu sebab yang boleh menjadi faktor ekonomi adalah kerana ramai orang merantau dapat menyara keluarga mereka di kampung.

Struktur Sosial Minangkabau dalam Karya Bukan Fiksiyen

Terdapat dua cara bagaimana Hamka menyatakan pandangannya tentang cara hidup matrilineal di Sumatera Barat, iaitu melalui buku bukan fiksiyen dan novel fiksiyen dan cerpen. Pembaca dalam kedua-dua kumpulan mungkin berbeza. Melalui buku bukan fiksiyen, beliau boleh menjangkau khalayak yang lebih khusus yang membolehkannya menggunakan istilah yang lebih khusus. Sebaliknya, dengan penerbitan cerita fiksiyen, beliau boleh mencapai pembaca yang luas.

Beberapa kitab Hamka berkait langsung dengan cara hidup tradisional masyarakat Minangkabau, seperti kitab *Islam & Adat Minangkabau*. Kitab ini berguna untuk melihat bagaimana cara beliau menggambarkan cara hidup masyarakat di Sumatera Barat.

Salah satu perkara utama yang ditegaskan oleh Hamka ialah adat tidak boleh menyesuaikan diri dengan perubahan zaman moden: “[...] adat itu tidak cocok lagi dengan perubahan zaman” (Hamka, 2006: 37). Oleh itu, beliau mesti memberi tumpuan kepada butiran yang boleh membuktikan kenyataan ini. Satu fokus utama Hamka ialah ilustrasi cara hidup lelaki Minangkabau. Perkara-perkara berikut menunjukkan bagaimana beliau menggambarkan keadaan mereka yang tidak menentu:

- a) Masyarakat Minangkabau bersifat matrilokal. Ini bermakna selepas berkahwin, pihak lelaki berpindah ke rumah isteri. Jika lelaki menjadi tua, boleh jadi isteri meninggal dunia dan dengan itu, tiada tempat untuk mereka lagi. Oleh itu, sekiranya keadaan itu berlaku, pihak lelaki mesti tinggal di surau. Hamka menggunakan kata-kata yang lebih drastik: “Di waktu muda menjadi orang jeputan (sic.), setelah dia tua tercapak (sic.) ke surau buruk [...]” (Hamka, 2006: 4). Adalah menarik untuk diperhatikan penggunaan perkataan 'buruk'. Dengan berbuat demikian, dia menjana gambar dalam kepala pembaca: Ada seorang tua yang hidup sengsara di rumah sembahyang lusuh. Dia hidup tanpa berhubung dengan keluarganya. Malah, ia menjadi topik dalam kalangan penyelidik tentang keadaan hidup warga emas (Fanany dan Fanany, 2019). Namun, ia masih menjadi persoalan terbuka sama ada keadaan susah orang tua berpunca daripada adat itu sendiri atau terhakisnya adat.
- b) Menurut Hamka keadaan hidup penduduk Minangkabau lelaki adalah sengsara. Hamka menerangkan keadaan ini dengan kata-kata berikut:

“Pada hakikatnya di Minangkabau orang laki-laki amat sengsara. Dia tidak mempunyai tempat tinggal yang tetap. Hanya sebentar saja dia tinggal di rumah ibunya, iaitu sampai umur 6 tahun. Lepas itu, dia sudah mesti tidur ke surau [...] Setelah patut beristeri, dia menjadi semenda ke rumah isterinya, dan dia tidak ada kuasa di dalam rumah itu [...] Amatlah hinanya laki-laki yang tidak beristeri, kerana mesti kembali tidur di surau, menunggu ada pula isteri.” (Hamka, 2006: 30)

Diksi yang disebut di atas yang digunakan oleh Hamka seharusnya menimbulkan kesedaran khusus dalam kalangan penonton. Dia menunjukkan bahawa keadaan lelaki itu sukar. Bahagian-bahagian yang dinukilkan adalah jawapan kepada seorang lelaki yang mempunyai pendapat lain mengenai keadaan lelaki di Sumatera Barat. Bagi lelaki itu, lelaki adalah bebas dan tidak perlu bertanggungjawab untuk membesarkan anak-anak. Hamka bercanggah sama sekali dengan pandangan itu. Walaupun beliau melihat ramai lelaki mengabaikan pendidikan anak-anak, dia juga menegaskan mereka mempunyai fungsi sebagai seorang mamak. Dalam peranan itu, mereka mesti mengambil

alih tanggungjawab terhadap anak saudara mereka. Bagi Hamka, dalam keluarga poligami keadaannya lebih kelam kabut.

- c) Organisasi sosial matrilineal Minangkabau terbahagi kepada suku dan terdapat ketua (*panghulu*) yang mewakili mereka dalam majlis kampung. Seorang *panghulu* berhak mendapat gelaran *Datuak*. Di hadapan namanya, dia boleh meletakkan inisial 'Dt.' Hamka mengkritik sistem ini sekeras-kerasnya. Pada pendapat beliau, ramai *Datuak* terutamanya berminat untuk mendapatkan gelaran tersebut (Hamka, 2006: 77). Kadang-kadang mereka tinggal di tempat yang jauh dan tidak ada kena mengena dengan keputusan masyarakat kampung. Malah, Hamka menekankan bahawa ada orang yang tidak pandai tetapi tetap mempunyai cita-cita untuk menjadi *panghulu*. Tingkah laku sebegini memudaratkan cara hidup bersama.

Perkara-perkara yang disebutkan sebelum ini jelas menunjukkan bahawa Hamka mempunyai sikap kritis terhadap adat masyarakat Minangkabau. Bagaimanapun, beliau turut menyebut perkara yang boleh dianggap sebagai positif. Namun, Hamka sering kali sangat ringkas apabila dia menulis tentang perkara-perkara positif. Walau bagaimanapun, perkara-perkara ini tidak boleh diabaikan. Pertama, dalam proses pengambilan keputusan masyarakat kampung Minangkabau terdapat konsep musyawarah. Perbincangan itu akan membawa kepada *muafakat* (mufakat). Bagi Hamka, unsur musyawarah adalah sesuatu yang baik. Namun, fungsi ulama Islam perlu diperkasakan (Hamka, 2006: 95). Kedua, adat menyediakan asas kepada masyarakat. Ia berguna kerana ia membantu untuk mendapatkan sudut pandangan perbandingan (Hamka, 2017: 6). Ilmu tradisi akan diwarisi dari generasi ke generasi. Masyarakat belajar tentang nilai, kesopanan dan sebagainya. Hamka menyebut perkara ini secara umum. Walau bagaimanapun, hal ini juga terdiri daripada masyarakat Minangkabau. Nilai tradisional boleh melindungi masyarakat daripada menerima idea dan konsep 'negatif'.

Cara Hidup Matrilineal orang Minangkabau dalam Karya Fiksyen

Hamka bukan sahaja menerbitkan buku bukan fiksyen, malah beliau juga seorang penulis novel dan cerpen yang berpengaruh. Dalam beberapa karya ini, beliau menggambarkan keadaan masyarakat di Sumatera Barat. Beliau mempunyai lebih kebebasan untuk menyatakan pandangannya dengan menulis novel dan cerpen. Perkara utama kritiknya adalah serupa dengan buku bukan fiksyen, tetapi cara bagaimana dia menyampaikannya boleh mempengaruhi sikap pembaca. Kritikan beliau terhadap cara hidup matrilineal adalah seperti berikut:

- a) Dalam novel *Tenggelamnya Kapal Van Der Wijck* (Hamka, 2019), beliau menggambarkan keadaan Zainuddin, seorang lelaki yang bapanya Minangkabau dan ibunya berasal dari Sulawesi. Dalam masyarakat matrilineal, anak tergolong dalam matrilineage (suku) ibu. Selepas ibu bapanya meninggal dunia, Zainuddin mengambil keputusan untuk pulang ke Sumatera Barat. Bagaimanapun, dia menghadapi masalah kerana dia tidak tergolong dalam keturunan matri yang boleh melindunginya. Apabila dia jatuh cinta dengan Hayati wanita tempatan, dia menghadapi pelbagai kesukaran dan akhirnya, dia dihalau. Selanjutnya dalam cerita tersebut, dia tidak dianggap sebagai suami yang sesuai dan dia terpaksa menarik diri. Salah satu perkara yang ditekankan oleh Hamka ialah keadaan bahawa terdapat sesuatu seperti kod suku yang tidak menganggap negara bangsa Indonesia.
- b) Dalam novel *Di Bawah Lindungan Ka'bah*, Hamka mengkritik keadaan hidup penduduk wanita yang belum berkahwin. Protagonisnya Hamid menyebut:

“Yang berasa sedih amat, adalah anak-anak perempuan yang akan masuk pingitan: tamat sekolah bagi mereka ertinya suatu sangkar yang telah tersedia buat seekor burung yang bebas terbang.” (Hamka, 2015: 23)

Kritikan ini menarik, kerana nampaknya dalam masyarakat matrilineal Sumatera Barat, wanita juga mempunyai cara hidup yang sukar.

- c) Pengkritik yang mungkin paling drastik tentang cara hidup tradisional Minangkabau dibuat dalam novel pertama Hamka berjudul *Si Sabariah*. Dalam buku ini, beliau mengkritik dua perkara. Pertama, beliau mengkritik kedudukan marginal suami (*urang sumando*) ahli wanita matriklan. Hamka menceritakan kisah Si Sabariah dan suaminya Pulai. Pulai meninggalkan kampung dan menghadapi beberapa kesukaran semasa dia merantau. Oleh itu, dia tidak dapat menghantar wang kepada keluarga isterinya. Akibatnya, ibu kepada Si Sabariah memutuskan adalah ‘lebih baik’ jika Sabariah menceraikan suaminya. Dalam kisah ini, Hamka mengecam bahawa suami mudah bercerai.

Kritikan kedua yang digunakan dalam novel ini adalah lebih teruk. Wakil adat sering menekankan bahawa wujud persamaan dalam masyarakat kampung dan ini dinyatakan dalam pepatah: “*Tagak samo tinggi, Duduak samo rendah* (Anwar, 1997: 38). Namun, jika pembaca melihat kisah Pulai, seseorang itu mendapati bahawa ibu kepada Si Sabariah sedang mencari suami yang kaya. Nampaknya cita-cita adat tidak terpenuhi. Oleh itu, Pulai berkata: “Kalau berdiri tidak sama tinggi, kalau duduk tidak sama rendah” (Hamka, 2020: 69). Pulai menyatakan berlawanan dengan adat Minangkabau. Nampaknya tiada persamaan. Masyarakat memandang rendah terhadap Pulai. Akhirnya, dia membunuh isterinya dan dirinya sendiri.

- d) Dalam novel *Merantau ke Deli*, Hamka bertemakan hukum pewarisan dalam masyarakat matrilineal dan matrilokal. Watak utama ialah Leman seorang Minangkabau dan Poniem isteri Jawanya. Mereka bertemu di Sumatera Utara dan berkahwin. Selepas itu, mereka mempunyai kehidupan yang berjaya dan bahagia di Medan. Pada suatu hari mereka melawat kampung Leman. Penduduk kampung menghormati Poniem, tetapi mereka bertanya kepada diri sendiri: “Ke mana kekayaan yang sebanyak akan dibawa” (Hamka, 2015b: 61). Dalam bahagian lain buku Hamka mengulas, bahawa dalam masyarakat Minangkabau, harta adalah milik suku isteri (Hamka, 2015b: 32). Jadi, jika Leman tidak mempunyai isteri Minangkabau harta itu tidak akan menjadi sebahagian daripada masyarakat kampung. Oleh itu, penduduk kampung menyarankan Leman untuk mengambil seorang wanita Minangkabau sebagai isteri kedua.

PERBINCANGAN DAN ANALISIS

Dengan mempertimbangkan perkara-perkara yang disebutkan sebelum ini, adalah perlu untuk menjuruskan kepada kandungan utamanya. Dalam Jadual 1, perkara utama ini disebut.

JADUAL 1. Kritikan Hamka terhadap Keadaan Hidup Matrilineal Masyarakat Minangkabau

Perkara kritikal Hamka mengenai Cara Hidup Matrilineal di Sumatera Barat.	Kandungan Kritikan Hamka
Kritikan khusus jantina	Kedua-dua lelaki dan wanita menderita daripada peraturan yang ditetapkan oleh cara hidup matrilineal.

Adat tidak mengikut cita-citanya sendiri.	Terdapat peraturan tentang bagaimana rupa masyarakat yang 'ideal', tetapi realitinya kelihatan berbeza. Sesetengah panghulu tidak mampu melakukan kerja yang sepatutnya.
Stratifikasi sosial bukan sekadar Sistem matrilineal itu sendiri tidak boleh menjaga semua ahlinya.	Sesetengah orang miskin dan dieksploitasi. Sesetengah orang tidak boleh menjadi sebahagian daripada sistem sosial, terutamanya jika mereka tidak mempunyai ibu dan matriklan Minangkabau.
Unsur-unsur sistem adat bukan Islam.	Hamka merujuk kepada sistem pewarisan.

Jadual 1 meringkaskan kritikan Hamka mengenai cara hidup matrilineal orang Minangkabau. Adalah lebih menarik jika dilihat kepada data biografi Hamka dan masa penerbitannya.

Dalam kerangka teori, disebutkan dua dimensi mempengaruhi dunia kehidupan (*life-world*) seseorang individu iaitu dimensi ruang dan masa. Tambahan pula, konsep Schutz dan Luckmann juga menerangkan 'detik penentu' yang mempunyai pengaruh ke atas biografi dan mengapa seseorang menilai kejadian dengan cara tertentu. Jadual 2 pula menyenaraikan beberapa peristiwa penting dalam biografi Hamka. Ia akan membantu dalam memahami, mengapa beliau menulis tentang perkara-perkara yang berkaitan dengan adat Minangkabau pada masa tertentu.

JADUAL 2. Stesen-stesen Kehidupan Hamka Berkaitan dengan Penerbitan Beliau Bertemakan Adat Minangkabau

Tahun	Kejadian	Buku yang bertemakan Cara Hidup Matrilineal Orang Minangkabau
1921	Perceraian ibu bapa	
1927	Hamka pergi ke Mekah dan mendalami ilmu agama.	
1928		<i>Si Sabariah</i> . Pendapatan yang diperolehnya daripada buku ini digunakan untuk perbelanjaan perkahwinannya (R. Hamka 2010, 383).
1929	Perkahwinan	<i>Islam & Adat Minangkabau</i>
1936	Pindah ke Medan dan bekerja sebagai wartawan.	
1938		<i>Tenggelamnya Kapal Van Der Wijck dan Di Bawah Lindungan Ka'bah</i>
1939		<i>Merantau ke Deli</i>

Perkara pertama yang boleh dilihat dalam penulisan Hamka ialah ketika beliau masih muda penulisannya bertemakan adat Minangkabau. Beliau dilahirkan pada tahun 1908, jadi apabila beliau menulis kebanyakan bukunya dalam senarai Jadual 2, beliau berusia lewat dua puluhan atau awal tiga puluhan. Tambahan pula, terdapat pergerakan dimensi spatial dunia kehidupan. Perkara pertama yang memberi kesan segera kepada penerbitan mengenai sistem matrilineal, ialah beliau pergi ke Mekah dan mendalami ilmu Islam. Jarak ini mungkin mendorongnya untuk merenung tentang adat Minangkabau. Butiran biografi tentang bapanya

terlintas di fikirannya. Ayahnya ialah murid kepada Syaikh Ahmad Khatib al Minangkabawi, Imam pertama Indonesia di Mekah. Syaikh Ahmad tidak pulang ke tanah air kerana menolak beberapa peraturan tradisional. Hamka menyebut Syaikh Ahmad dalam bukunya *Islam & Adat Minangkabau*. Syaikh ialah seorang ulama yang dihormati dan dengan menyebutnya, ulama Islam yang lain lebih berkemungkinan menerima pendirian hujah Hamka. Lebih-lebih lagi, ia mesti dianggap bahawa dia masih muda ketika menerbitkan buku itu.

Satu lagi perubahan yang relevan dalam dimensi ruang berlaku apabila beliau berpindah ke Sumatera Utara. Dia memutuskan untuk menulis novel. Novel mempunyai kelebihan bahawa mereka boleh 'mengintegrasikan' emosi. Pembaca 'menderita' dengan watak utama dan melihat keadaan hidup 'tidak adil' di pedalaman Sumatera Barat.

Dimensi masa juga perlu dipertimbangkan. 'Kedudukan' Hamka berubah. Dia berkahwin dengan Sita Raham pada tahun 1929. Mungkin beliau perlu merenung tentang keadaan hidup seorang *urang sumando* (suami). Suami berpindah ke rumah subclan matrilineal (*paruik*) isteri. Bagaimanapun, beliau berada dalam kedudukan terpinggir kerana biasanya tinggal di rumah isterinya hanya pada waktu malam. Kemungkinan besar Hamka tidak begitu terjejas kerana beliau sudah meninggalkan kampung itu. Namun begitu, dalam bukunya *Islam & Adat Minangkabau*, jelas kelihatan keadaan hidup lelaki Minangkabau merisaukan beliau. Pembaca dapat mengesan keadaan ini dengan fakta bahawa beliau sering memetik lelaki Minangkabau yang melaporkan tentang keadaan hidup di kampung-kampung.

Dimensi masa yang lain dapat dilihat dengan gaya yang digunakan Hamka ketika menulis novelnya. Novel pertama ialah *Si Sabariah* (1928). Beliau menulis novel ini dalam tulisan Jawi dan bahasa Minangkabau. Juga, gaya mengikuti gaya tradisional, dengan menggunakan banyak puisi. Pada masa itu, novel-novel yang berjaya oleh pengarang Minangkabau diterbitkan di Balai Pustaka. Antaranya ialah *Sitti Nurbaya* (ditulis oleh Marah Rosli dan diterbitkan pada tahun 1922), *Salah Asuhan* (ditulis oleh Abdul Muis dan diterbitkan pada tahun 1928), dan *Sengsara membawa Nikmat* (ditulis oleh Tulis Sutan Sati dan diterbitkan pada tahun 1929). Novel-novel ini mungkin memberi inspirasi kepada Hamka. Mereka kritis dan menggunakan gaya penulisan yang 'moden'.

Dalam huraian di atas adalah jelas, bahawa konsep kehidupan-dunia memberikan input penting dalam memahami sebab-sebab mengapa Hamka menilai gaya hidup matrilineal orang Minangkabau dengan cara yang berbeza.

KESIMPULAN

Hamka ialah salah seorang penulis yang paling berpengaruh dalam dunia berbahasa Melayu. Karya beliau terdiri daripada buku-buku yang dibaca sehingga kini. Beberapa novelnya menjadi filem dan mempunyai penonton yang ramai. Walaupun Hamka mengkritik sebahagian daripada adat tradisional, beliau ialah seorang tokoh terkenal di wilayah Sumatera Barat. Contohnya, di bandar Padang, sebuah jalan dinamakan sempena namanya.

Dalam artikel ini, pengkaji melihat peristiwa kehidupan yang mempunyai pengaruh terhadap penerbitan Hamka. Beliau merenung keadaan kehidupan di kampung-kampung Minangkabau. Selepas beliau berpindah ke tempat lain dan pergi ke Mekah untuk mempelajari lebih banyak ilmu Islam, dunia kehidupannya berubah secara spatial. Cara hidup beliau di Mekah sama sekali berbeza dengan kehidupan di kampungnya. Beliau menyedari bahawa ada beberapa unsur Minangkabau yang bermasalah, dan beliau menyebut perkara ini dalam bukunya.

Dalam hipotesis dinyatakan bahawa Hamka sering menggunakan tema cara hidup matrilineal dalam masyarakat Minangkabau. Dalam artikel ini, sebab atau punca mengapa Hamka memilih tema ini adalah kerana watak protagonis utama dalam kebanyakan novelnya

terpaksa menghadapi kesukaran kerana peraturan adat yang ketat. Tambahan pula, jelas didapati melalui penulisannya Hamka boleh menyatakan pendapatnya tanpa rasa takut. Beliau boleh berbuat demikian kerana beliau menjadi ulama Islam yang disegani di seluruh Indonesia.

Hamka menulis untuk dua golongan pembaca, iaitu 'pakar' adat Minangkabau di satu pihak dan pembaca yang lebih umum di pihak yang lain. Fakta ini sahaja menunjukkan bahawa topik adat Minangkabau membimbangkannya. Beliau sendiri ialah seorang Minangkabau, dan beliau boleh menyuarakan pendapatnya dengan lebih jujur.

Konsep fenomenologi Schutz dan Luckmann menawarkan perspektif lain tentang karya Hamka. Terdapat dua dimensi (ruang dan masa) yang dipertimbangkan dalam artikel ini. Telah didapati bahawa kedua-dua dimensi membantu menganalisis pemikiran Hamka. Ia juga boleh membantu untuk menganalisis elemen lain pemikirannya. Beliau dianggap sebagai penganut gerakan modernis Islam. Penyepaduan konsep dunia kehidupan (*life-world*) boleh membantu untuk mendapatkan pemahaman yang lebih mendalam tentang bahagian pemikirannya.

NOTA Hujung

¹ Sebagai contoh dalam novelnya *Tenggelamnya Kapal Van der Wijck* (<https://nasional.tempo.co/read/1061606/buya-hamka-dan-penolakan-novel-tenggelamnya-kapal-van-der-wijck/full&view=ok>) (diakses 15/11/2021).

RUJUKAN

- Abdul Aziz, A.R. 2009. *Nilai mencapai Kehidupan Sejahtera: Pandangan Hamka*. MALIM 10: 123-144.
- Aris Arif Mundayat. 2016. Indonesia-Malaysia Cultural Network of Minangkabau Diaspora: A Preliminary Finding. *Jurnal Melayu* 15(2), 129-144.
- Berger, Peter & Luckmann, Thomas. 1991. *The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*. London: Penguin Books.
- Chairul Anwar. 1997. *Hukum Adat Indonesia. Meninjau Hukum Adat Minangkabau*. Jakarta: PT Rineka Cipta.
- Evers, Hans-Dieter. 1975. Changing patterns of Minangkabau urban landownership. *Bijdragen tot de Taal, -Land -en Volkenkunde* 131 (1), 86-110.
- Fanany, Ismet & Fanany, Rebecca. 2019. *The elderly must endure: ageing in the Minangkabau community in modern Indonesia*. Singapore: ISEAS Publishing.
- Hadler, Jeffrey. 1998. Home, Fatherhood, Succession: Three Generations of Amrullahs in Twentieth-Century Indonesia. *Indonesia* 65, 122-154.
- Hamka. 1994. *Dari Perbendaharaan Lama*. Jakarta: Pustaka Panjimas.
- Hamka. 2006. *Islam & Adat Minangkabau*. Shah Alam: Pustaka Dini.
- Hamka. 2009. *Kenang-Kenangan Hidup*. Shah Alam: Pustaka Dini.
- Hamka. 2010. *Ayahku*. Shah Alam: Pustaka Dini.
- Hamka. 2015a. *Di Bawah Lindungan Ka'bah*. Kuala Lumpur: PTS Publishing House.
- Hamka. 2015b. *Merantau ke Deli*. Kuala Lumpur: PTS Publishing House.
- Hamka. 2017. *Lembaga Hidup*. Kuala Lumpur: PTS Publishing House.
- Hamka. 2019. *Tenggelamnya Kapal Van Der Wijck*. Kuala Lumpur: PTS Publishing House.
- Hamka. 2020. *Si Sabariah*. Bandar Baru Bangi: JT Books PLT.
- Irfan Hamka. 2012. *Pendekar Terbilang. Kisah abadi bersama Ayahku Hamka*. Shah Alam: Pustaka Dini.

- Jasril Jasril. 2017. Penentangan Laki-Laki Minangkabau terhadap Budaya Minangkabau dalam Novel Hamka. *Genta Bahtera* 3(1), 1-12.
- Kato, Tsuyoshi. 1982. *Matriliny and Migration. Evolving Minangkabau Traditions in Indonesia*. Ithaca/London: Cornell University Press.
- Kamal Azmi Abd Rahman & Sharifah Nur Aminah Syd Kassim. 2016. Idea-Idea Kritikan Sosial Hamka di dalam Novel Tenggelamnya Kapal Van Der Wijck. Dlm. Ayu Nor Azilah Mohamad, Ahmad Nazeer Zainal Arifin & Farah Nur-Rashida Rosnan (eds.), *Tokoh-Tokoh Ulama Melayu Nusantara*. Cheras: Pusat Pengajian Teras KUIS.
- Khairudin Aljunied. 2018. *Hamka and Islam. Cosmopolitan Reform in the Malay World*. Ithaca/ London: Cornell University Press.
- Muhamad Radjab. 1995. Village Childhood (The Autobiography of a Minangkabau Child). Dlm. Susan Rodgers (ed.), *Telling Lives, Telling History. Autobiography and Historical Imagination in Modern Indonesia*. Berkley/Los Angeles/London: University of California Press.
- Nur Elyana Madah & Zairul Anuar Md. Dawam. 2017. Adat Minangkabau dalam Novel dan Filem Tenggelamnya Kapal Van der Wijck: Analisis Teori Sosiologi. *Journal of Global Business and Social Entrepreneurship* 3, 27-35.
- Rosnani Hashim 2010. Hamka. Dlm. Rosnani Hashim (ed.), *Reclaiming the Conversation. Islamic Intellectual Tradition in the Malay Archipelago*. Kuala Lumpur: The Other Press.
- Rusydi Hamka. 2010. *Hamka. Pujangga Islam Kebangsaan Rumpun Melayu. Menatap Peribadi dan Martabatnya*. Shah Alam: Pustaka Dini.
- Schutz, Alfred & Luckmann, Thomas. 1974. *The Structures of the Life-World*. London: Heinemann and Northwestern University Press.
- Taufik Abdullah. 1966. Adat and Islam: An examination of conflict in Minangkabau. *Indonesia*, 3, 1–24.
- Teeuw Andries. 1967. Hamka as a Novelist. Dlm. *Modern Indonesian literature. Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- En Volkenkunde*. Springer, Dordrecht, 69-72.
- Umar Junus, 1995. *Kebudayaan Minangkabau*. Dlm. Koentjaraningrat (ed.), *Manusia dan Kebudayaan di Indonesia*. Jakarta: Penerbit Djambatan.

Biodata Penulis

Alexander Stark (PhD) ialah Pensyarah di Fakulti Pengajian Bahasa dan Pembangunan Insan, Universiti Malaysia Kelantan. Bidang pengkhususan beliau ialah Etnografi Nusantara.

Khuzaiton Binti Zakaria ialah Guru Bahasa di Fakulti Pengajian Bahasa dan Pembangunan Insan, Universiti Malaysia Kelantan. Bidang pengkhususan beliau ialah Linguistik Bahasa Melayu dan Kesusasteraan Melayu.

Yohan Kurniawan (PhD) ialah Profesor Madya di Fakulti Pengajian Bahasa dan Pembangunan Insan, Universiti Malaysia Kelantan. Bidang pengkhususan beliau ialah Psikologi Kebudayaan.